

O'ZBEK YOZUVI ALIFBO-IMLO ISLOHOTLARI VA O'ZGARISHLAR TARIXI

Tursunpulatova Gulnur Alisher qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
O'zbek tili va adabiyoti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek yozuvi, alifbo-imlo qoidalarining ishlanishi va alifbo-imloga kiritilgan o'zgarishlar tarixi haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Alifbo-imlo, o'zbek yozuvi, krill alifbosi, lotin alifbosi, arab yozuvi, arab alifbosi, "Chig'atoy gurungi".

Ma'lumki, arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvi uzoq tarixiy davrni bosib o'tdi. Turkiy xalqlar, jumladan o'zbek xalqi ham qariyb 1300 yil shu yozuvdan foydalanib keldi. O'tgan vaqt mobaynida ma'rifatparvarlar arab harflarini o'zbek tili qonuniyatlariga ma'lum darajada moslashtirishga harakat qildilar. Ammo XX asrning boshlariga qadar arab alifbosi asosidagi eski o'zbek yozuvining imlo qoidalari yo'q edi, unga aloqador masalalar ko'rib chiqilmadi. Bu yozuvning imlo qoidalari yaratilmadi.

O'tgan asr boshlarida jadidlarning sa'y-harakati tufayli milliy o'lkalarda, jumladan, Turkistonda alifbo va imloni isloh qilish harakati boshlandi. Chunki Fitrat, Munavvar qori, Ashurali Zohiriy, Elbek, Qayum Ramazon, Shokirjon Rahimiy, singari jadid ziyolilari millat tarbiyasini, taraqqiyotini yosh avlodni tarbiyalashdan boshlash kerak deb hisoblanganlar. Shuning uchun maktab-maorif talim-tarbiyani bolalar o'z ona tilida olishlari uchun qayg'urdilar. O'sha paytdagi joriy arab alifbosi va imlosi savod chiqarishda qiyinchilik tug'dirayotgani uchun uni isloh qilishga kirishdilar. Ishning boshida Fitrat turdi.

Shu tariqa Abdurauf Fitrat o'z davrining ilg'or ziyolilari, xususan, o'zi rahbarlik qilgan uyushma a'zolarini milliy yozuvimizni yaratish borasida faol ishtirok etdilar. "Ularning bu sohadagi nazriy va amaliy faoliyatini ikki davriy bosqichga ajratish mumkin:

1. Arab yozuvining islohi-milliyashtirish yo'lidagi faoliyati.
2. Lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosini yaratish yo'lidagi faoliyati"¹

Fitratning arab alifbosini isloh qilish xususidagi nazariy qarashlari professor M.Qurbonovanning "Fitrat-tilshunos" nomli risolasida o'rganilgan.

Fitrat arab yozuvini o'zbek milliy tilining xususiyatlari va qonuniyatlarini hisobga olib soddalashtirish kerak, degan xulosaga keladi va masalaning yechimi sifatida o'zining chuqur ilmiy asosga ega bo'lgan taklif mulohazalarini bayon o'ynaydi. Ular quyidagicha:

1. Arab yozuvini o'zbek tilining tovush tizimiga moslashtirish, uni jonli

2. Arab alifbosida oltita unli (o, a, u, u, i, e) bo'lishi va yozuvda ularni alohida shakl-belgilar bilan ifodalash.

3. Arab harflari ikki shaklda, ya'ni alohida yozilish shaklida hamda so'z boshida yozilishi shaklida bo'lishi.

4. Arab yozuvidagi ba'zi unli va undoshlar shakllari uchun alohida shakllar belgilash yoki hech bo'lmaganda ularni farqlash uchun muayyan harakatlar orqali ifodalash.

O'zbek tili alifbo va imlosining lotin yozuvi asosiga o'tishi

Arab alifbosi islohoti masalasi rasmiy ravishda hal qilinayotgan paytdanoq o'zbek ziyolilar tomonidan 20-yillarning boshlarida lotin harflariga asoslangan o'zbek alifbosini yaratish g'oyalari o'rtaga tashlanadi. Fitratning aytishicha, "Chig'atoy gurungi" hatto o'sha paytdanoq "O'lkada lotin harflarinin qabul etmakni yoqlovchilar tayyorladi". Buning ilk ko'rinishi sifatida, 1921-yilgi "Til va imlo qurultoyi" va 1922-yilda bo'lgan O'zbek maorifi va madaniyat xodimlarining o'lka quriltoyida Mahmud Xodiyev va Said Alixo'jayevlar arab alifbosini tashlab, lotin alifbosiga o'tishni taklif qilgan edilar.

Ayrim tadqiqotlarda 20-yillar oxiridagi yozuv o'zgarishi to'g'risida gap ketganda, arab alifbosidan lotin alifbosiga o'tilishiga juda salbiy munosabat bildirilgan. Ularda bu tadbir rasmiy tashkilotlarning qat'iy ko'rsatmasi, tazyiqi ostida kechganligi aytiladi. Nihoyat shuncha urinishlardan 1929-yilning 15-23 may kunlari Samarqand-da bo'lib o'tadigan Respublika til-imlo konferensiyasida lotin yozuviga asoslangan 33 harfdan iborat yangi o'zbek alifbosi qabul qilinadi.

1929-yilning 10-avgustida O'zbekiston Xalq Maorifi Komissarligi

Kollegiyasining yig'ilishi bo'lib, unda may oyida bo'lib o'tgan til-imlo konferensiyasi tavsiya qilgan yangi imlo qoidalarini tasdiqlanadi.¹ "Qoidalar" 29 moddadan iborat bo'lib, ularda singarmonizmli sheva xususiyatlarini yozuvda ifodalashga ko'proq o'rin beriladi. Yozuvning ayni shu jihati jamoatchilikda e'tiroz tug'diradi, bu e'tiroz 1933-yilda o'zbek orfografiyasi qoidalarining yangi loyihasi yaratilishiga olib keladi.

1934-yilning yanvar oyida Toshkentda o'zbek orfografiyasining yangi loyihasi muhokamalarini yakunlash maqsadida birinchi Respublika Qurultoyi o'tkaziladi, unda alifbodan 3 ta harf (o, u, i) chiqariladi, natijada "o" – "o", "u" – "u", "i" – "i" juftliklari o'rnida "o", "u" va "i" harflarining o'zini qo'llash qoidalashtiriladi, biroq bu bilan alifbo va imlodagi qiyinchiliklarga to'la barham berilmaydi: "a" bilan "e" harflarining qo'llanishidagi noizchiliklar, "-ga" va "-a", "-gan" va "-an", "-gac" va "-ac", "-lik" va "-liq" kabi ko'p variantlilikning yozuvda saqlanganligi jonli til bilan imlo o'rtasida jiddiy tavofutlarni yuzaga keltiradi, izchil va barqaror savodxonlikni ta'minlash ishiga halaqit beradi.

Ko'pchilik filolog, tarixchi va faylasuf olimlarning fikricha, 1929 yilda qabul qilingan lotin-o'zbek alifbosidan kirill asosidagi alifboga o'tishning aslida o'zbek xalq uchun zarurati bo'lmagan. Alifboning o'zgartirilishi o'zbek xalqining yozuvini

tuzatish uchun emas, balki hukmron tuzum manfaatidan kelib chiqib amalga oshirilgan. Bu jarayon to'la majburiyat ostida kechgan. Barcha sohalarda rus tilining to'la amaliyoti uchun ishlar olib borildi. Shu maqsadda rus tilini milliy maktablarda o'qitishni yengillashtirish, umuman rus tili ruhini o'zbek xalqi yozuviga, tiliga singdirish nazarda tutildi. Bu ishlar avvalo alifbo tuzishdan boshlandi. Kirillcha o'zbek alifboda o'zbek tilining tovush-talaffuz xususiyatlarini hisobga olinmadi, balki u rasmiy mafkura talablariga moslashtirildi. Rus alifbosiga xos harflar va belgilar deyarli aynan ko'chirildi.

Kirill alifbosiga asoslangan o'zbek alifbosining o'zbek tili tovush tizimiga mos bo'lmaganligini ushbu alifbo qabul qilingach (1940), o'zbek tilining imlo qoidalari oradan 16 yil o'tgandan so'ng, ya'ni 1956-yildagina tasdiqlanganidan ham bilish mumkin. Chunki nomukammal, tilning milliy xususiyati asoslariga qurilmagan alifbo imlo qoidalarining tez va to'g'ri ishlab chiqilishiga to'sqinlik qildi. Alifbodagi kamchiliklar imlo, alifbosiga o'tish arafasida tilshunos olimlar, mutaxassislar, ona tili o'qituvchilari, ziyolilar, keng jamoatchilik tomonidan kirillo'zbek alifbosidagi kamchilik sifatida ko'rsatilgan fikr-mulohazalarni umumlashtirib, quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- unli harflar sonining unli tovushlar sonidan kam ekanligi, ya'ni tildagi barcha unli fonemalar uchun harflar olinmaganligi;
- qator unli harflar o'zbek so'zlarida bir xil, rus tilidan olingan so'zlarda boshqa xil tovushlarni bildirishi;
- bir qancha tovush uchun harflar tayin etilmaganligi;
- o'zbek tiliga xos bo'lmagan tovushlar uchun harf va belgilar kiritilganligi.

Bu kabi kamchiliklar bois alifbo va imlo birligi, imlo va talaffuz munosabati kabi muhim masalalar to'g'ri hal qilinmadi, imlodagi istisnalar, qo'shimcha qoidalar ko'paydi, o'qish-o'qitish ma'lum ma'noda qiyinlashdi.

Alifboni almashtirish oson ish emas. Avvalo, buning uchun juda katta mablag' sarflash zarur bo'ladi. Ikkinchidan, alifboni almashtirish bilan hamma ma'lum ma'noda savodsizga aylanadi, yangitdan savod chiqaradi. Ammo shularga qaramay, o'zbek xalqining kelajagini o'ylab va bu istiqbolida o'z samarasini ortig'i bilan qaytarishini ko'zda tutib O'zbekiston Respublikasi o'zbek lotin alifbosiga o'tishga qaror qildi. O'zbek kirill alifbosini almashtirish haqida gap boshlangandan keyin jamoatchilikka ikki nuqtai nazar havola qilinadi: 1) o'zbek kiril alifbosini talab darajasida o'zgartirib saqlab qolish; 2) o'zbek kiril alifbosidan voz kechib, avvalgi alifbomizga qaytish. Ko'pchilik ikkinchi nuqtai nazarni yoqlab chiqdi, o'zbek arab alifbosini va o'zbek lotin alifbosini targ'ib etish avj oldi. Nihoyat, ko'pchilik turkiyzabon millatlar bilan bahamjihat o'zbek lotin alifbosiga qayta o'tish ma'qul topildi. Bunday qaror ijtimoiy-siyosiy jihatdangina emas, balki madaniy-ma'rifiy jihatdan ham to'g'ri.

Biz o'zbek lotin alifbosini tanladik. Bunda juda ko'p omillar hisobga olindi, albatta. Birinchidan, jamiyatimizning ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotini, ayniqsa,

kelajagini o'ylab ish tutish lotin alifbosini tanlash to'g'ri bo'lganini ko'rsatdi. O'zbekiston Respublikasi dunyo miqyosiga chiqmoqda. G'arb sivilizatsiyasi tomon harakat qilar ekanmiz, alifboni tanlashda ham buni hisobga olindi G'arb dunyosidagi eng taraqqiy etgan millatlarning deyarli barchasi lotin harflari asosidagi milliy alifbolar bilan ish yuritadi. Umuman, lotin alifbosi – dunyoda eng keng tarqalgan alifbo.

Ikkinchidan, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan dunyo miqyosiga chiqish, xorijiy davlatlar bilan bevosita diplomatik munosabatlar o'rnatish dunyoda eng keng tarqalgan tillarni – ingliz, ispan, fransuz, nemis tillarini bilishimizni taqazoetmoqda. Lotin alifbosiga o'tilishi o'zbeklarning g'arb tillarini o'rganishini yengillashtirdi.

Uchinchidan, lotin alifbosiga o'tish masalasini faqat o'zbeklargini ko'tarib chiqqani yo'q, balki ko'pgina turkiyzabon millatlar ham shu yo'lni tutdilar. Shu o'rinda yana bir holatni alohida ta'kidlash joiz. Avvallari alifboni almashtirish yuqoridan berilgan ko'rsatma bilan amalga oshirilgan bo'lsa, bu gal dastlab ziyolilarimizning o'zi tashabbus ko'rsatdi va bu tashabbusni xalqimiz va hukumatimiz qo'llab-quvvatladi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy istiqlolni mustahkamlash maqsadida ijtimoiy sohaga, xususan, milliy qadriyatlarni tiklash va e'zozlashga alohida e'tibor qaratildi. Ona tili va milliy yozuv ana shunday buyuk qadriyat sifatida mustaqil davlatimizning har tomonlama kamol topishi hamda umumjahon kommunikatsiya tizimiga kirishini jadallashtirishga xizmat qiladi.

Shu maqsadda Respublikamizda 1993 yil 2 sentyabrda «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida» qonun qabul qilindi. Aytish kerakki, 1991-92 yillarda o'zbek yozuvi muammolari bilan bog'liq yangi davr boshlangan edi: bu davrda ruschalashtirilgan o'zbek alifbosini boshqa tizimdagi alifbo bilan almashtirish g'oyasi paydo bo'ladi va shu g'oya atrofida to'rt xil yo'nalish shakllanadi.

1993 yilning 2 sentyabrida o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n uchinchi sessiyasi "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida" qonun qabul qiladi.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI LOTIN YOZUVIGA ASOSLANGAN O'ZBEK ALIFBOSINI JORIY ETISH TO'G'RISIDA

(O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1993-y., 9-son, 331-modda) Ushbu Qonun O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga asoslanib va o'zbek yozuvining lotin alifbosiga o'tilgan 1929–1940-yillardagi ijobiy tajribasidan kelib chiqib, keng jamoatchilik vakillari bildirgan istak-xohishlarini inobatga olgan holda respublikaning har taraflama kamol topishini va jahon kommunikatsiya tizimiga kirishini jadallashtiruvchi qulay sharoit yaratishga xizmat qiladi. 1-modda. O'zbekiston Respublikasida lotin yozuviga asoslangan, quyidagi 31 harf va 1 ta tutuq belgisidan iborat o'zbek alifbosi joriy etilsin. 1-modda. Lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosini joriy etish bilan birga O'zbekiston xalqining

milliy iftixori bo'lmish bebaho ma'naviy meros bitilgan arab alifbosini va kirillitsani o'rganish va ulardan foydalanish uchun zarur sharoitlar saqlab qolinadi.

Qonunga muvofiq yangi o'zbek alifbosining tarkibi quyidagi 31 harf va 1 ta tutuq belgisidan iborat deb belgilanadi:

Lotincha				Kirilcha	Lotincha				Kirilcha
Harflar				Harflar	Harflar				Harflar
Bosma	Yozma	Talaf-fuz			Bosama	Yozma	Talaf-fuz		
1	Aa		a	Aa	17	Rr		re	Rr
2	Bb		be	Bb	18	Ss		es	Cc
3	Dd		de	Dd	19	Tt		te	Tt
4	Ee		e	Ee	20	Uu		u	Uu
5	Ff		ef	Ff	21	Vv		ve	Vv
6	Gg		ge	Gg	22	Xx		xa	Xx
7	Hh		he	Hh	23	Yy		ye	Ye
8	Ii		i	Ii	24	Zz		ze	Zz
9	Jj		Je (Jõra)	Jj (Jo'ra)	25	Ch ch		che	Chch
10	Kk		ka	Kk	26	G'g'		g'a	G'g'
11	Ll		el	Ll	27	Ng ng		ng	Ng ng
12	Mm		em	Mm	28	O'o'		o' (o'rdak)	O'o' (o'rdak)
13	Nn		en	Nn	29	Sh sh		she	Shsh
14	Oo		o (ota)	Oo (ota)	30				
15	Rr		re	Pp					
16	Qq		qa	Qq	31	(') — tutuq belgisi (apostrof)			

1995-yilning 6-mayida O'zbekiston Oliy Majlisi "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi qonunga o'zgartirish kiritadi. Unda shunday deyiladi:

1. 1-moddadagi "31 harf va 1 ta tutuq belgisi (apostrof)" dan so'zlari "26 ta harf va 3 ta harflar birikmasi" so'zlari bilan almashtirilsin.
2. Cc, Jj harflari mustaqil belgi sifatida alifbodan chiqarilsin.
3. Ōō harfi O'o' shaklida, harfi G'g' shaklida, Şş harfi Sh sh shaklida, Çç harfi Ch ch shaklida, Ññ harfi Ng ng shaklida, Q harf belgisi q shaklida ifodalansin.
4. Aa, Ii, Gg, G'g', Qq, O'o', Zz harflari va Ch ch harflari birikmasining yozma shakli tegishli tarzida ifodalansin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.KARIMOV.

Shunday qilib, lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosining o‘zgartirilgan yangi varianti quyidagi ko‘rinishda tasdiqlanadi:

Filologiya fanlari nomzodi T.Tog‘ayev esa alifboga o‘zgartirish kiritishga qarshi chiqadi: “harf birikmalari (sh, ch, ng) o‘rniga bitta harf, qo‘shimcha belgili harflar (O‘, G‘) o‘rniga yaxlit belgili harflar bo‘lgani afzal. Ammo joriy alifbomiz shularsiz ham xalqimizning ta’lim-tarbiya, savodxon chiqarish va oshirish, umuman, yozuv bilan bog‘liq barcha yumushlariga zarur darajada bimalol yarab turibdi ksincha, alifboga yana, navbatdagi o‘zgartirish kiritish bilan kelib chiqadigan muammolar taraqqiyotimizga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin”.Olimning fikricha, hozir alifbo yana almashtiriladigan bo‘lsa, yana qancha hujjatlar, kitoblar, darslig-u qo‘llanmalar – xullas, ancha narsalarni o‘zgartirishimiz kerak. Bu ko‘p xarajat, mehnatni talab qiladi, ayrim chalkashliklarga, hatto talafotlarga olib keladi. Qolaversa, jahon hamjamiyati oldida beburd bo‘lib qolishimiz ham mumkin. Negaki, bu alifbo va imlo borasida so‘nggi 100 yil ichida qilingan oltinchi islohot bo‘ladi. Chunki:

- alifboni almashtirish 1928, 1940, 1993-yillarda bo‘lib o‘tdi, 65 yil ichida o‘zbek alifbosi 3 marta boshqasiga o‘zgartirildi;

- alifbo va imlo islohoti 1921, 1922, 1923, 1934, 1995-yillarda amalga oshirildi, 67 yil ichida o‘zbek imlosi 5 marta tuzatildi. Yana isloh qilinsa, bu 6-si bo‘ladi.

Inglizlarning yozuviga qarasak, bir so‘zdagi nutq tovushlari va ularni ifodalaydigan harflar ko‘pincha bir-biriga mos kelmaydi, ya’ni necha zamondan buyon bir narsani yozib, boshqa narsani talaffuz qiladilar, lekin bu ularning yozuvlarini to‘g‘ri yuritish va savodxonligiga hech to‘siq bo‘layotgani yo‘q. Biz ham bu masalada muhtaram olimlarimizning ko‘pchilik fikrlariga qo‘shilamiz. Lekin shu paytgacha ommaviy axborot vositalarida munozaraga qatnashgan ko‘pchilikning fikrini, takliflarini inobatga olsak, birinchidan, sh, ch, ng harf birikmalarining har qaysini bitta harf bilan ifoda etish lozim. Shunda biz ortiqcha urinish, harakatdan qutilish bilan birga bu masalada qardosh turkiy xalqlar alifbosiga uyg‘unlashamiz. Ikkinchidan, O‘ o‘rniga Ō ō; G‘ g‘ o‘rniga Ğ ğ harflarini olish bosma o‘ va g‘ harflarini ularning yozma shakli bilan bir xillashtirishadi hamda biz yozuvda tutuq va harf belgisidagi chalkashliklardan qutilamiz. Negaki, turli yozma matnlarda, reklamalarda o‘, g‘ o‘rniga o‘, g‘ ni farqlamay yoki e’tibor bermay yozish shunchalar ko‘p uchraydiki, yuqoridagi tadbir bilan bunga chek qo‘yilar edi deb o‘ylaymiz.

“Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini keng joriy etish va yanada takomillashtirish bo‘yicha harakatlar rejasi” Respublika Bosh vazir A.Aripov va Prezident maslahatchisi X.Sultonovlar tomonidan 15-may sanasi bilan imzolandi. Chora-tadbirlarning birinchi moddasida 2016-yil quyidagilar aks etgan: “O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasining “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida” qonuniga o‘zgartirishlar kiritish haqida”gi 1995-yil 6-maydagi qonunni hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar

Mahkamasining “O‘zbek tilining asosiy qoidasini tasdiqlash haqida” 1995-yil 24-avgustdagi qarorini takomillashtiri”. Muddati - 2018 yilning sentyabr oyi. Buning mazmuni shuki, joriy alifbo va imlo takomillashtirilishi rasman e'lon ilindi. Shu yilning sentyabr oyida alifbo va imloga o‘zgartirish kiritilishi kutilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. –Toshkent: O‘zbekiston. 2008.
2. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016-yil yakunlari va 2017-yil istiqbollarga bag‘ishlangan majlisidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. “Xalq so‘zi gazetasi”. 2017-yil 16-yanvar, №11.
3. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch. –T.: Ma’naviyat, 2008, 17-bet.
4. Abdullayev Y. Hamrohim.- T.: O‘qituvchi,1996
6. Jamolxonov H, Umarov A. O‘zbek yozuvining XX asr tarixi (I kitob), -T.:
7. Jomonov R. Fitrat imlo qoidalarining zarurati haqida «Til va adabiyot ta'limi», - 1998.- 6-son. - B.58-60.Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston milliy kutubxonasi, 2017. -456-b.